

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه پیام نور مرکز تهران

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته زبان و ادبیات فارسی

دانشکده علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

عنوان پایان نامه

موسیقی در غزلیات سلمان ساوجی

استاد راهنما

دکتر مجید سرمدی

استاد مشاور

دکتر فاطمه کوپا

نگارش

آمنه بیطرفان

تابستان ۱۳۸۹

تقدیم به:

پدر و مادرم که دعای خیرشان بدرقه ی راهم بود.

همسر و فرزندانم که لحظه های دشوارم را تکیه گاهی صبور بودند.

سپاس و تشکر

از استاد محترم راهنما جناب آقای دکتر مجید سرمدی، که بی شک اگر راهنمایی های استادانه ایشان نبود این تحقیق با این شکل و شیوه نگاشته نمی شد.

از استاد ارجمند و مشاور، سرکار خانم دکتر فاطمه کوپا، فرزانه ای که در مدت زمان اجرای پژوهش با ارائه نظرات عالمانه شان مفید فایده بوده اند.

از ریاست، معاونت و کارکنان محترم دانشگاه پیام نور تهران و گروه زبان و ادبیات فارسی به ویژه مسئول محترم تحصیلات تکمیلی دانشگاه که حلال مشکلات اداری و معضلات آموزشی در طول دوره تحصیلی بوده اند.

از درگاه ایزد منان آرزومند سلامتی و بهروزی برای این بزرگواران هستم امیدوارم مدام دعاگوی آنان و همیشه مدیون آنها باشم.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
الف	فصل اول
ب	چکیده
ج	واژگان کلیدی
د	پرسشهای تحقیق
د	فرضیه ها
د	اهداف پژوهش
د	اهمیت تحقیق
ه	سابقه ی پژوهش
ه	جامعه ی پژوهشی
۱	فصل دوم: کلیات
۲	مقدمه
۴	احوال و آثار سلمان ساوجی
۶	شرایط تاریخی عصر سلمان ساوجی
۷	وضعیت شعر در عصر ایلخانان
۷	ویژگی های شعر سلمان
۹	شعر چیست ؟
۱۰	موسیقی شعر
۱۱	بررسی و تحلیل کلی موسیقی در غزلیات سلمان ساوجی
۱۴	فصل سوم: موسیقی بیرونی
۱۵	موسیقی بیرونی در غزلیات سلمان ساوجی
۱۶	بحر رمل
۱۹	بحر هزج

۲۲	بحر مضارع
۲۳	بحر مجتث
۲۴	بحر رجز
۲۵	منسرح
۲۶	بحر خفیف
۲۶	بحر متقارب
۲۶	بحر کامل
۲۷	بحر سریع
۲۷	اوزان دوری
۲۹	اختیارات و ضرورات شاعری
۳۵	نتیجه گیری
۳۷	فصل چهارم: موسیقی کناری
۳۷	بخش اول: قافیه
۳۸	اهمیت موسیقایی قافیه در غزلیات سلمان ساوجی
۳۹	قافیه بدیعی
۴۰	تجنیس قافیه
۴۳	قافیه ی متضاد
۴۳	قافیه ی معموله
۴۳	رد القافیه
۴۴	اعنات
۴۶	تسجیع قافیه
۴۷	قافیه ی میانی
۴۸	عیوب قافیه
۵۰	عیوب غیر ملقبه
۵۱	ارتباط قافیه و محتوای غزلیات سلمان ساوجی
۵۱	بخش دوّم : ردیف
۵۲	ردیف در غزلیات سلمان ساوجی

۵۲	انواع ردیف در غزلیات سلمان ساوجی
۵۳	ردیف های فعل
۵۵	ردیف های غیر فعلی
۵۸	ردیف آغازین
۵۸	ردیف میانی
۵۹	نتیجه گیری
۶۱	فصل پنجم: موسیقی درونی
۶۲	تسجیع
۶۲	سجع متوازی
۶۵	سجع مطرف
۶۸	سجع متوازن
۷۰	ترصیع
۷۰	مماثله
۷۱	موازنه
۷۲	تجنیس
۷۲	جناس تام
۷۴	جناس لفظ
۷۴	جناس مرکب
۷۶	جناس لاحق
۷۷	جناس خط یا تصحیف
۷۸	جناس ناقص یا محرف
۷۹	جناس اشتقاق یا اقتضاب
۸۱	جناس اشتقاق (جناس کلمات هم خانواده یا جناس ریشه)
۸۳	جناس زاید
۸۴	جناس وسط یا مختلف الوسط
۸۵	جناس مذیل یا مختلف الاخر
۸۶	جناس قلب

٨٧	قلب كل
٨٨	قلب مستوى
٨٨	قلب هجايى
٨٩	ترصيع مع التجنيس
٩٠	تكرار
٩٠	تكرار واك يا واج آرايى
٩٢	هم صدائى
٩٢	تكرار هجا
٩٣	تكرار واژه
٩٣	ردالصدر الى العجز
٩٤	رد العجز الى الصدر
٩٥	رد الابتداء الى العجز
٩٦	رد الصدر الى العروض
٩٧	رد العروض الى الابتدا
٩٧	رد العروض الى العجز
٩٨	رد الصدر الى الابتدا
٩٩	التزام يا اعنات
١٠٠	طرد و عكس يا تبديل و عكس
١٠٠	تكرار عبارت يا جمله
١٠٢	نتيجه گيرى
١٠٤	فصل ششم : موسيقى معنوى
١٠٥	تشبيه
١٠٥	مبالغه، اغراق و غلو
١٠٨	جمع
١٠٨	جمع با تفريق
١٠٩	تجاهل العارف
١٠٩	ارسال المثل يا تمثيل

۱۱۰	تجسم
۱۱۱	حرف‌گرایی
۱۱۲	تناسب
۱۱۲	مراعات النظیر
۱۱۵	تناسب‌گریزی
۱۱۵	تضاد
۱۱۷	مقابله
۱۱۷	متناقض‌نما یا پارادوکس
۱۱۷	حس‌آمیزی
۱۱۸	تلمیح
۱۱۹	ارصاد و تسهیم
۱۲۱	حشو ملیح
۱۲۲	استثناء منقطع
۱۲۲	مزاوجت
۱۲۳	عقد
۱۲۳	رجوع
۱۲۴	ایهام
۱۲۵	ایهام تناسب
۱۲۷	ایهام تضاد
۱۲۸	ایهام ترجمه
۱۲۹	ایهام تبادر
۱۳۰	استخدام
۱۳۱	استتباع
۱۳۱	ترتیب کلام
۱۳۱	لف و نشر
۱۳۳	متتابع
۱۳۳	اعداد

۱۳۵	تنسيق الصفات
۱۳۶	قلب مطلب
۱۳۷	سؤال و جواب
۱۳۸	نتیجه گیری
۱۳۹	نتیجه گیری کلی از تحقیق
۱۴۰	فهرست منابع
۱۴۱	پیوستها
۱۴۲	جدول الف ۱- بسامد بحرهای بکاررفته در غزلیات سلمان ساوجی و میزان کاربرد
۱۴۳	نمودار الف-۱ بسامد بحرهای بکاررفته در غزلیات سلمان ساوجی
۱۴۴	جدول الف ۲- میزان اوزان مورد استفاده شاعر در هر بحر
۱۴۴	نمودار الف ۲- میزان اوزان مورد استفاده شاعر در هر بحر
۱۴۵	جدول الف-۳ بسامد اوزان بحر رمل
۱۴۵	نمودار جدول الف-۳ بسامد اوزان بحر رمل
۱۴۶	جدول الف-۴ بسامد اوزان بحر هزج
۱۴۶	نمودار جدول الف-۴ بسامد اوزان بحر هزج
۱۴۷	جدول الف-۵ بسامد اوزان بحر مضارع
۱۴۷	نمودار جدول الف-۵ بسامد اوزان بحر مضارع
۱۴۸	جدول الف-۶ بسامد اوزان بحر مجتث
۱۴۸	نمودار الف-۶ بسامد اوزان بحر مجتث
۱۴۹	جدول الف-۷ بسامد اوزان بحر رجز
۱۴۹	نمودار الف-۷ بسامد اوزان بحر رجز
۱۵۰	جدول ب- نوع و تعداد هجاهای قافیه های بکار رفته در غزلیات سلمان ساوجی
۱۵۰	نمودار ب- نوع و تعداد هجاهای قافیه های بکار رفته در غزلیات سلمان ساوجی
۱۵۱	جدول ج- نوع و تعداد ردیفهای بکاررفته در غزلیات سلمان ساوجی
۱۵۱	نمودار ج- ردیف های بکار رفته در غزلیات سلمان ساوجی
۱۵۲	چکیده ی انگلیسی

فصل اول

اهداف پژوهش

چکیده

موضوع این پایان نامه، بررسی موسیقی در غزلیات سلمان ساوجی است. که در آن به بررسی دقیق عناصر چهارگانه ی موسیقی ساز از قبیل موسیقی بیرونی شعر (وزن عروضی)، موسیقی کناری (قافیه و ردیف)، موسیقی درونی (سجع، جناس، تکرار) و بالاخره موسیقی معنوی که به بررسی تمام ارتباط های پنهانی عناصر یک مصرع که از رهگذر انواع تضادها و تقابلهای تشبیه و استعاره ها، انواع ایهام و ... پدید می آید، می پردازد. اهمیت والای موسیقی در شعر و نیز عدم وجود این نوع تحقیق در غزلیات شاعری چون سلمان ساوجی، پژوهنده را برآن داشت تا به بررسی و تحقیق عناصر موسیقی ساز در غزلیات سلمان ساوجی بپردازد. ضمن اینکه وجود لطافت بیان و زبان عاشقانه عارفانه ی این شاعر در غزل، جذابیت های خاصی را برای محقق به وجود آورد و وی را برای اجرای کار، راغب تر نمود.

روش اجرای کار در این پژوهش این گونه بود که ابتدا، تحقیقات و بررسیهای لازم پیرامون پیشینه تحقیق و موضوعات مربوط به آن صورت گرفت و مطالب مورد نیاز جمع آوری گردید و سپس غزلیات شاعر به صورت ریز و جزئی بر اساس جنبه های چهارگانه ی موسیقی، بررسی و فیش برداری شده، جدولها و نمودارهای مربوطه تهیه و ترسیم گردید.

بررسی و تحقیق عناصر به وجود آورنده ی موسیقی در غزلیات سلمان ساوجی برای محقق نتایج ارزشمندی را در برداشت که این نتایج ابتدا در پایان هر فصل، آورده شده است و سپس در انتهای تحقیق به صورت کلی دسته بندی و مورد ارزیابی قرار گرفته است.

واڙگان کليدي: سلمان ساوجي، غزل، موسيقي

فصل اول

۱-۱- تعریف مسئله

زبان ادبی، از لحاظ معنی و موسیقی از زبان سبک های دیگر (علمی، تاریخی و...) متمایز است. پس شگردهایی لازم است که کلام عادی به کلام ادبی تبدیل شود یا کلام ادبی به سطح والاتری ارتقاء یابد. اگر در مجموعه ی این شگردها یا فوت و فن ها دقت کنیم در می یابیم برخی به وجود آورنده ی تناسب یا ارتباط خاصی بین الفاظ (موسیقی لفظی) و برخی به وجود آورنده ی تناسب و ارتباط بین معانی (موسیقی معنوی) هستند. موسیقی اشعار با چهار روش زیر فزونی می گیرد:

۱- موسیقی بیرونی به وسیله ی وزن عروضی

۲- موسیقی کناری به وسیله ی قافیه و ردیف

۳- موسیقی درونی به وسیله سجع و جناس و تکرار

۴- موسیقی معنوی به وسیله ی تشبیه، تناسب، ایهام، ترتیب کلام و تعلیل و...

با توجه به تعریفی که از موسیقی در بالا ارائه شد، نگارنده بر آن است این موارد را در غزلیات سلمان ساوجی مورد بررسی و ارزیابی قرار دهد.

۱-۲- پرسشهای تحقیق

بررسی موسیقی در غزلیات سلمان ساوجی در حقیقت تلاشی است به منظور پاسخ دادن به سئوالات زیر:

۱- تنوع اوزان عروضی در غزلیات سلمان ساوجی چگونه است؟

۲- انواع موسیقی در غزلیات سلمان ساوجی چگونه است؟

۳- موسیقی بیرونی، کناری، درونی و معنوی به چه صورتی در غزلیات سلمان آورده شده است؟

۱-۳- فرضیه ها

۱-۴- اهداف پژوهش

پژوهنده ی این رساله، با بررسی عناصر چهارگانه ی موسیقی ساز در غزلیات سلمان ساوجی می کوشد، ضمن به دست دادن شناختی نسبی از شاعر و سبک شناسی او، اهمیت عروض، قافیه، ردیف، سجع، جناس، تکرار و انواع آرایه های بدیعی را در ارتقاء موسیقی، تبیین کند.

۱-۵- اهمیت تحقیق

این تحقیق از دو جهت حائز اهمیت است، اول اینکه مطالب و نتیجه گیریهای این تحقیق میتواند به شناخت اهمیت موسیقی در شعر کمک کند و دوم از آنجایی که تاکنون تحقیقی جامع، تحت این عنوان در اشعار سلمان ساوجی

صورت نگرفته است، بررسی موسیقی در شعر سلمان تحقیقی تازه و بکر است که میتواند مورد استفاده ی ادیبان، دانشجویان ادبیات فارسی و همچنین دیگر علاقه مندان قرار گیرد.

۱-۶- سابقه ی پژوهش

همانطور که اشاره شد تا به حال تحقیقی جامع پیرامون این موضوع در اشعار سلمان صورت نگرفته است اما آثار و تحقیقاتی هستند که در آن به بررسی موسیقی در شعر پرداخته شده باشد که در زیر به آن اشاره میشود:

- ۱- موسیقی شعر دکتر شفیعی کدکنی
- ۲- فرهنگ موسیقی شعر از دکتر ذوالفقاری
- ۳- موسیقی شعر حافظ از جواد عظیمی

۱-۷- جامعه ی پژوهشی

غزلیات سلمان ساوجی

فصل دوم

کلیات

موسیقی و آهنگ شعر و تاثیر آن در القای مفهوم و نشان دادن عواطف و احساسات شاعر در بررسی و نقد شعر مورد توجه جدی قرار نگرفته است. در حالیکه عاطفه و محتوای شعر از موسیقی آن جدا نیست. شاعر برای بیان بهتر عواطف و احساسات خود از موسیقی کمک میگیرد و همین عامل است که او را وامی دارد تا به جای نثر با شعر ابراز احساس نماید. این موضوع از جمله عواملی بود که نگارنده را بر آن داشت تا به بررسی موسیقی شعر یکی از شاعران قرن هشتم هجری پردازد.

این تحقیق جنبه های چهارگانه ی موسیقی شعر را در غزلیات سلمان ساوجی، طی پنج فصل مورد بررسی و ارزیابی قرار میدهد تا از این طریق ضمن اینکه ارزشها و امتیازات موسیقایی شعر شاعر را نمایان سازد و به تجزیه و تحلیل نقاط ضعف و علل و عوامل تاثیر گذار در آن نیز پردازد. به خصوص اینکه توجه دادن به اوزان عروضی و بحور آن، ردیف و قافیه، صنایع لفظی و معنوی بکاررفته در شعر، برای دریافت درک پیام شاعر، به خواننده کمک میکند و موجب افزایش التذاذ ادبی او می شود.

برای اجرای این کار پژوهشی در کنار بهره گیری از منابع متعدد و معتبر، دیوان شعر سلمان ساوجی به تصحیح دکتر عباسعلی وفایی پایه و اساس بررسی قرار گرفت. در استخراج و نام گذاری اوزان ملاک اصلی، کتاب «المعجم فی معاییر اشعار العجم» شمس قیس رازی و کتاب عروض و قافیه دکتر سیروس شمیسا بوده است. در تشخیص و ترتیب صنایع بدیعی لفظی و معنوی تلاش گردیده است تا با در نظر گرفتن آراء صاحب نظران و استادان فن، نظریه ای که جامع تر است، ملاک قرار گیرد. در جمع آوری، فصل بندی و ارجاعات ضمن پیروی از قواعد ارائه شده از سوی دانشگاه متبوع، آخرین قوانین و مقررات شیوه نامه ی تدوین پایان نامه ها رعایت شده است.

این پژوهش همانگونه که در بالا ذکر شد در پنج فصل گردآوری شده است که به شرح زیر میباشد: در فصل اول، تحت عنوان کلیات، شرح حال و آثار شاعر، شرایط تاریخی عصر وی، وضعیت شعر در عصر ایلخانان، ویژگیهای شعر سلمان، غزل سلمان، تعریف شعر، بررسی موسیقی شعر و بالاخره بررسی و تحلیل کلی موسیقی در غزلیات سلمان ساوجی صورت می گیرد.

در فصل دوم، موسیقی بیرونی (عروض) در غزلیات سلمان ساوجی مورد بررسی قرار می گیرد به این منظور ابتدا اطلاعات آماری مربوط به بسامد اوزان مختلف در بخشهای متعدد دیوان آورده شده و سپس با ذکر ده یا بیش از ده نمونه از ابیات برای هر وزن مورد استفاده، به تجزیه و تحلیل اوزان و بحور پرداخته می شود.

در فصل سوم به بررسی جنبه کناری موسیقی غزل (قافیه و ردیف) سلمان ساوجی پرداخته می شود. پس از آن در قالب دو بخش، ابتدا قافیه و هجاهای شش گانه آن، بر اساس مستندات آماری توصیف و تحلیل می گردد و

سپس ردیف و اقسام بکار رفته آن در سراسر دیوان ارائه می‌شود، جلوه‌های بدیعی، ارزشهای آوایی و عیوب واژه‌ها نیز مورد توجه قرار می‌گیرد.

در فصل چهارم، تجزیه و تحلیل موسیقی درونی (بدیع لفظی) غزلیات انجام می‌گیرد. برای وصول به این هدف تناسبات لفظی میان حروف واژه‌های ابیات بدقت مورد بررسی قرار می‌گیرد و سعی میشود حتی المقذور پانزده بیت از آنها به منظور شناخت بیشتر در این بخش ذکر شود و مابقی نمونه‌ها با ذکر عدد داخل گیومه-اعداد سمت راست نشان دهنده ی شماره ی بیت و اعداد سمت چپ نشان دهنده ی شماره ی غزل-ارجاع داده میشوند.

در فصل پنجم، غزلیات شاعر در حوزه موسیقی معنوی (بدیع معنوی) پردازش می‌شود و کلیه صنایع معنوی بکار رفته در غزلیات سلمان، با همان روش ارجاع فصل چهارم، تعریف و ارائه می‌گردد. در پایان با در نظر گرفتن کلیه اطلاعات استخراج شده در فصل‌های پنجگانه و با عنایت به نواقص و نارساییهای یافت شده در تمام قسمتها، نتیجه گیری کلی و مختصری از انواع موسیقی به صورت کمی و کیفی در غزلیات سلمان ساوجی ارائه می‌شود و سپس نتایج این تحقیق تا آنجایی که قابل ارائه به صورت جدول و نمودار هستند ارائه میشود.

احوال و آثار سلمان ساوجی

خواجه جمال الدین سلمان بن خواجه علاءالدین محمد ساوجی فرزند « خواجه علاءالدین محمد

ساوجی » است . او در شهر ساوه در اوایل قرن ۸ به دنیا آمد . ورود او به دنیای شاعری در اواخر عهد ایلخانان و وزارت غیاث الدین محمد بوده است که بارها غیاث الدین توسط سلمان ستوده شده است قصیده ی معروف بدایع الابحار سلمان در مدح این وزیر است . وزیر دیگری که مورد ستایش سلمان قرار گرفته است ، خواجه شمس الدین محمد زکریا ، نوه ی خواجه رشید الدین فضل ... است . از سال ۷۴۰ به خدمت شیخ حسن ایلکانی در آمد . در کتاب تذکره الشعرا داستانی جعلی در مورد چگونگی وارد شدن سلمان به خدمت شیخ حسن قرار دارد که به شرح زیر است :

« که خواجه سلمان از ساوه عزیمت بغداد نمود و سبب ملازمت او پیش امیر شیخ حسن نویان و دلشادخاتون آن بود که روزی امیر شیخ حسن تیر می انداخت و سعادت نام غلامی از غلامان او می دوید و تیر می آورد و خواجه سلمان در بدیهه این اشعار گفت و بگذرانید ، موافق آن حال :

چو دربار چاچی کمان رفت شاه	تو گفتمی که در برج قوس است ماه
دو زاغ کمان یا عقاب سه پر	بدیدم ، به یک گوشه آورده سر
نهادند سر بر سر دوش شاه	ندانم چه گفتند در گوش شاه
چو از شصت بگشاد خسرو گره	بر آمد ز هر گوشه آواز زه
شها تیر در بند تدبیر تست	سعادت دوان در پی تیر تست
به عهدهت زکس ناله ای برنخاست	به غیر از کمان گر بمیرد رواست
که در عهد سلطان صاحبقران	نکردست کس زور جز بر کمان

و امیر شیخ حسن نویان در بند تربیت خواجه سلمان شد ... »

(دولتشاه سمرقندی، ۱۳۳۸: ۱۹۳)

دکتر صفا معتقد است که: «از آنجایی که تاریخ ورود سلمان به دربار ایلکانیان با تاریخ سروده شدن

این شعر مطابقت ندارد، نمی توانیم این داستان را بپذیریم. »

(صفا، ۱۳۶۹: ۱۰۰۷)

سلمان به همراه شیخ حسن و دلشاد خاتون به بغداد رفت و دوران شهرت خود را در این شهر سپری کرد. او به سمت ملک الشعرائی دربار ایلکانی منسوب شد و شیخ حسن، دلشاد خاتون و فرزندان آنان خاصه اویس را ستوده سلمان بعد از مدتی که در بغداد زندگی کرد، با اصرار زیاد اجازه گرفت تا به ساوه برگردد سپس با زن و فرزندان خود، بعد از نه ماه به بغداد برگشت، بعد از مرگ دلشاد خاتون و شیخ حسن، سلمان به دربار سلطان اویس، راه یافت، اویس بارها سلمان را که در برابر او حکم استادی داشت ستود و در روزگار خود حرمت و ثروت زیادی را به سلمان ارزانی کرد. بعد از اویس فرزندش حسین ممدوح سلمان شد. سلمان غیر از پادشاهان برخی از بزرگان را نیز ستوده است. در اشعار سلمان به کرات به شعرهایی بر می خوریم که نشان دهنده ی این است که سلمان از درد چشم و درد پا رنج می برد که البته این دردها، از همراهی شاعر با ممدوحان خود در سفرهای متعدد ایجاد شده است. سلمان در اواخر عمر خود انزوا اختیار کرد و سلطان حسین برای او اقطاعاتی را در ری و ساوه در نظر گرفت.

سلمان به علت اینکه پادشاه مظفری را مدح کرد مغضوب سلطان شد و آخرین سالهای حیات خود را در تنگدستی و انزوا گذراند تا در سال ۷۷۸ هجری وفات کرد.

سلمان حدود یازده هزار بیت شعر دارد که شامل قصیده، غزل، قطعه، ترجیع بند، ترکیب بند، رباعی و مثنوی است. استاد ذبیح اله صفا در کتاب تاریخ ادبیات خود می نویسد که:

« سلمان در همه ی انواع شعر استاد مسلّم بود. چنانکه همه ی ناقدان سخن و سخنوران عهد بعد از او به این حقیقت اقرار داشته اند و چه فخری برای او بالاتر از اینکه لسان الغیب شیراز با آن همه توانایی در سخن و با آن مرتبه از سخن شناسی درباره ی او گوید:

سر آمد فضلاى زمانه دانی کیست
جمال ملت و دین خواجه ی جهان سلمان

(همان، ۱۰۱۱)

سلمان در سرودن قصیده توانا بود. مخصوصاً قصایدی که در ستایش شاهان و رجال عصر خود سروده است. او در زمینه ی غزل از شاعران موفق است و آثار او عبارتند از: دیوان اشعار، جمشید و خورشید و فراق نامه.